

Bibliyografya:

V.P. Mutafova — Str. A. Dimitrov. Sur l'Etat du système des Timars des XVIIe — XVIIIe SS. (Edition de l'Academie Bulgare des Sciences. Institut d'Etudes Balkaniques) Sofia 1968. 270 s.

Osmanlı İmparatorluğu devrinin sosyal ve ekonomik bünye hususiyetlerini anhyabilmek için timar sisteminin tetkiki büyük bir önem taşımaktadır. Bu bakımdan, İmparatorluğun teşekkül ve inkişafı ile dağılma devrinde geçirdiği buhranlardan çoğunun ideal bir timar rejimi'nin kurulabilmesi veya bozulması ile alâkalı olarak tetkikinin, eski veya yeni tarihçiler arasında, bir teâmül halinde yerleşmiş bulunmasını tabii görmek icab eder.

Mevzuun arzettiği büyük ehemmiyete rağmen, timar sistemi hakkındaki araştırmaların bugünkü durumunun modern bir tarih anlayışının icaplarına cevap verecek bir seviyede olduğu söylenebilir. Bu yüzden, biraz da bu devri küçümsemek ve lânetlemek gayretiyle, bir taraftan Balkan milletlerine koyu bir esaret devri yaşatan bir «Osmanlı feodalitesi» tezi hararetle işlenirken, diğer taraftan «Asya tipi üretim tarzı» doktrini ile İmparatorluğun ekonomik ve sosyal yapı bakımından henüz esirlik ve derebeglik çağlarını bile idrâk etmemiş, basit ve iptidai bir varlık olarak geliştiğini iddia etmek imkânı da hasıl olmaktadır. Halbuki iktisadî ve içtimai özel tarih şartları içinde ve vaktiyle bu şartların kanunlarına göre gelişmiş olan ve artık geri dönülmesi de hiçbir surette bahis konusu edilmeyen bir düzenin şoven bir zihniyetle mes'ullerini araştıran itham edici bir tarihçilik bugün artık Milletler Arası itibarlı bir meşguliyet sayılamaz. Tarihin birçok sahalarında bu usul çoktan terk edilmiş bulunmaktadır. Meselâ, Batı Avrupa memleketlerindeki Feodal devrin müesseselerini, ırki menşeleri ne olursa olsun, senyörlerin ithamı gayesile tetkik edildiği bugün artık görülmez olmuştur.

Tarih ilmîni muayyen siyasî doktrin ve temâyüllerin emrinde kullanacak yerde; içtimai ve iktisadî kuvvetlerin hangi şartlar altında ne şekiller aldığını, isimsiz halk yığınlarının hayatına hâkim sos-

yolojik kanunları tetkike elverişli bir lâboratuvar olarak mütalâanın daha müsbet ve ilmî bir davranış olacağı âşikârdır. Bugün hazır yapılmış fikir modelleri ile oynamaktan ise, müşahhas tarihî olaylara inmek ve daha fazla «vak'a» toplamak zarûreti ve bu vesile ile de Arşiv vesikaları'nın ehemmiyeti gün geçtikçe daha fazla anlaşıl-mış bulunmaktadır. Vakaların tefsiri ve kıymetlendirilmesi işi, şüphesiz ki tarih çalışmalarının daha sonraki bir safhasında, (elde daha fazla doküman toplandığı ve tarihinin mümkün mertebe ob-jektif bir şekilde düşünmek imkân ve melesini kazanabildiği bir devirde) daha büyük bir selâmetle ve verimli bir şekilde yürütülebile-cektir, düşüncesi de zihinlere hâkim olmağa başlamıştır. Bu bakımdan, bugün içinde bulunduğumuz devri, Osmanlı İmparatorluğu ta-rihçileri için, günümüzün modern tarih anlayışı seviyesine ulaşmak maksadıyla her gün daha fazla vesika toplamak ve «vak'a» bulmak zarûretinin şiddetle hissedildiği ve bu uğurda değerli çalışmaların yapılmakta olduğu bir devir olarak vasıflandırmak mümkündür. Bu-rada okuyucularımıza tanıtmak istediğimiz eserin de böyle bir an-layışla ve bu maksada hizmet gayesiyle hazırlanmış olduğunu söy-lemek mümkündür.

*
**

Gerçekden, Sofya'da «XVII ve XVIII inci asırlarda timar sis-teminin durumu» ismi altında Fransızca olarak neşredilmiş olan eserin, Bulgar tarihçilerinin Türk hâkimiyeti devrinde Balkan mem-letlerinin sosyal ve ekonomik düzenini, timarlı sipahi zümresinin zamanla marûz kaldığı değişikliklerle ilgili olarak ve bazı arşiv vesî-kalarının verilerine dayanarak müsbet bir şekilde tetkiki gayelerine bir katkı olarak hazırlanmış olması lâzımgelir. Hakikatte de, bu eserde neşredilen vesikalar, timarlı sipahilerin muayyen tarihlerde impa-ratorluğun harpgücü içinde işgal ettiği mevki, seferlere iştirâk nis-beti, timarların nasıl bir tempo ile, hangi tarihlerde ne şekilde kal-dırıldığı ve bu tasfiyenin ortaya koyduğu malî ve sosyal konuları aydınlatmağa yarıyacak kıymetli belgelerdir. Bilhassa vesikaların fac-similé olarak ve çoğunun fotokopilerinin rahatca tetkik edile-bilecek bir şekilde, okunaklı bir tarzda verilebilmiş olması, bu mev-zuda değerli bir hizmet teşkil etmiştir. Mevzuun daha geniş bir ilim muhitine açık bulundurulması için, vesikaların takdim ve tefsir tarzının, Fransızca olarak yayınlanmış olmasını da çok isabetli bir teşebbüs telâkki etmek lâzımgelir.

I

V.P.Mutafçieva'ya âit olan birinci kısımda eser, 1014 (1606) ve 1016 (1608) seferlerine iştirâk etmiş olan sipahilere âit olup bir arada ciltlenmiş olan iki «yoklama defteri» ni ihtiva etmektedir (p. 58-192). Yayınlamakta olduğu vesikaların tahliline tahsis ettiği sahifelerde (p. 7-30) nâşir, metinlerin aydınlatılması hususunda bazı izahlarda bulunmuş ve bilhassa dikkati çeken mukayeseli istatistik tabloları ile benzeri dokümanların hangi yollardan ne şekilde kıymetlendirilebileceğini göstermeğe çalışmıştır.

Bu kısımda gerekli ihtimamlarla aynen neşredilmiş olan iki «yoklama defteri» nden bilhassa mühim olanı 1599-1606 yılları arasında Avusturyalılara karşı devam edegelen harpler serisinden 1014 (1605) senesinde Lala Mehmed Paşa'nın idaresinde yapılmış olup Usturğon kal'asının Türkler tarafından zabtı ile neticelenen bir sefere âit bulunandır (p. 96-192) :

Bu yoklama defterinin böyle bir sefere muhtelif sancaklardan iştirâk etmiş bulunması lâzımgelen sipahilerin hepsini ihtiva ettiği söylenemez. Defterde Rumeli'den yalnız 14 ve Anadolu'dan sadece 3 sancağın timar sahipleri dışında başka bölgelerin sipahilerine âit bir kayıt yoktur. Bu sancaklardan bazılarında kayıtlı bulunanlar da sembolik diyebileceğimiz şekillerde 5 - 10 kişilik kontenjanlar halindedir.

Yoklama defterinde ismi kayıtlı bulunan sipahilerin adedinin 7 218 olduğu hesap ve bunların içinden 1 472 sinin (az-çok kesin bir şekilde) yoklamada bulunmadığı kabul edilmiştir. Bu hesaba göre harbe katılmış olan timar sahiplerinin adedinin 5746 olması lâzımgelir. Halbuki, benzeri yoklama defterleri üzerinde bizim vaktiyle yapmış olduğumuz tetkiklere göre, bu tarihlerde ve hatta daha sonraları (seferin ehemmiyetine göre) Osmanlı orđusundaki timar sahiplerinin mevcudu çok daha yüksek olabilmekte idi. Meselâ, 1025 sahiplerinin adedi 18 455'i buluyordu. 1030 yılında padişahla birlik-yılındaki Revan seferinde Serdar Mehmed Paşa'nın emrindeki timar te gidilmiş olan Leh seferine de 18 236 timar sahibi iştirâk etmiş bulunmakta idi.

Şu halde 1014 yılı yoklama defterindeki sipahi mevcudunun oldukça düşük olmasının sebebi, eğer bu sebep bahis konusu seferin nisbeten ehemmiyetsiz oluşu ve Avusturyalılara karşı 5-6 yıldanberi devam eden uzun ve tüketici bir harbin son safhasını teşkil etme-

si değilse, diğer bazı sancaklara âit yoklama cüz'lerinin aynı sefere âit diğer yoklama defterleri ile birlikte ayrıca ciltlenmiş ve kaybolmuş bulunduğunu farz ve kabul etmek lâzımgelir.

Defterde «Şark» veya «Haleb seferi» ne âit olarak gösterilmiş bulunan (p. 58-96) ve 1016 (1608) tarihini taşıyan yoklama listeleri ise, çok daha mahdud ve belki de noksan bir zümreye âit bulunmakta ve sadece Rumeli'den 7 ve Anadolu'dan 6 sancağa mensup timar sahiplerine âit 2894 kaydı ihtiva etmektedir.

Muhtelif bölgelerden sipahilerin savaşa katılma nisbetinin bu derece düşük olması da bu cephedeki savaşın ehemmiyetsizliği kadar, bir kısım defterlerin kaybolmuş bulunması ile de izah edilebilir. Diğer taraftan, bu yoklama defterinde dikkate değer olan mühim bir hususiyet, defterde kayıtlı bulunan sipahilerin künyeleri üzerinde, 1014 tarihli yoklamanın bazı listeleri için bahis konusu edilmiş olan, «mevcut» işaretlerinin hiç bulunmamasıdır. Bu sebeple, defterde kayıtlı bulunan sipahilerden hepsinin seferde mevcut bulunduğunu farz ve kabul etmek mecburiyeti hasıl olmuştur ki bu durum, umumiyetle yoklama defterlerinin tertip usullerinde bizim için daha bir çok müphem noktaların mevcut bulunduğunu göstermektedir:

Gerçekten, yoklama defterlerinde isimleri kayıtlı sipahiler listesi, âit oldukları sancaklarda bu devirde mevcut timar kadrolarını işgal eden sipahilerin hepsini ihtiva etmekte midir? Yoksa, bahis konusu sancaklarda bu listeden ayrı olarak mevcut diğer sipahiler içinden türlü sebeplerle sefer hizmetine çağrılmamış, meselâ memleket muhafazasında bırakılmış, başka bir hizmete gönderilmiş veya muayyen bir bedel ödemek şartıyla sefere iştirâk hususu kendi arzularına terkedilmiş olanlar var mıdır? Var ise, defterde isimleri yazılı olanlara nazaran bu gibilerin adedi ve nisbeti nedir?

Bu hususların bilinmesinin türlü bakımlardan ehemmiyeti olacağı âşikârdır. Çünkü, eğer listeler sadece sefere iştirâke çağrılmış olan vazifelilerden tereküb ediyorsa, 1014 (1605) yoklamasında üzerinde «mevcut» işareti veya iştirâklerine âit her-hangi bir karîne bulunmayan 1472 sipahinin (yani listelerde isimleri yazılı 7218 sipahiden % 20,4 sinin) seferberlik emrine itaat etmeyen âsiler veya harp meydanlarından firar etmiş olan kişiler olması lâzımgelir ki, bu şekildeki hareketlerin ayrıca değerlendirilmesi iktiza edeceği âşikârdır. Mevzuun arzettiği büyük ehemmiyete rağmen, yoklama defterlerinden yoklamada «mevcut» olanlarla «mâ-mevcut» sayılmaları

lâzımgelenleri sarahat ve katiyyetle ayırmak çok defa mümkün olmamaktadır. Bununla beraber, yalnız bâzı hallerde bahis konumuz yoklama defterlerindeki listelerden bir kısmının tertip tarzlarındaki hususiyetler ve bazı kıymetli notlar bu hususun teminini nisbeten kolaylaştırmıştır da denilebilir :

Gerçekten, eserin 21-23'üncü sahifelerindeki «I» numaralı cedvelin rakamlarına göre; 1014 tarihli yoklama defterinde 7218 timar sahibinin künyesinin kayıtlı bulunması lâzımgelir. Bunlardan seferden hemen sonra yapılmış olan yoklamalarda isimleri üzerinde «mevcut» bulduklarına delâlet eden bir «nim» harfi, yahut bir «yuvarlak işaret» bulunmak veya sadece «zu'amâ ve erbâb-ı timar kullarının mevcutları», «Cankurtaran'da gelenler» (p. 138); «gelip mevcut olanlar» (p. 92); «Defter-i mevcudât-ı sipahiyân» (p. 86).. gibi başlıklar altındaki listelerde kayıtlı olmak gibi karinelere dayanılarak, 5.746 sı «mevcut» farz edilebilmektedir.

Bu suretle hesaplanmış olan «mevcut» ve «nâ-mevcut» adetlerinin muhtelif sancaklara göre dağıtım şekil ve nisbetleri de şu şekilde hesaplanabilmektedir :

Paşa livasının Sağ ve Sol Kollarından 1 423 iştirakçiye karşı 565, Köstendil livasından 866'ya karşı 362, Yanya'dan 314'e karşı 2, Çirmen'den 66 ya karşı 35, Ohri'den 230 a karşı 38, Avlonya'dan 388'e karşı 28 ve diğer sancaklardan da benzeri nisbetlerde olmak üzere, cem'an 5 746 iştirâke karşı 1 472 timar sahibi, yani savaşla görevli yahut sadece timar kadrosunda mevcut oldukları için yoklama defterinde isimleri yazılı olan sipahi ve zaimler içinden % 20,4 ü muhtelif sebeplerle, yoklamada bulunmamış olarak hesaplanmıştır.

Yoklama listelerinde isimleri kayıtlı bulunduğu halde, türlü karinelerle «nâ-mevcut» lar hesabına idhal edilmiş olanlardan bir kısmının yoklamada bulunmama sebebini tayin de ayrı bir mesele teşkil etmektedir. Bunlar arasında harpte ölmüş, esir düşmüş veya her-hangi bir şekilde «kayıp»lar arasına karışmış olanların bulunması lâzımgeldiği halde, tefkik ettiğimiz yoklama defterlerinde umumiyetle bu hususta bir kayıt mevcut değildir. 1014 yılı seferine âit bahis konumuz yoklama defterinde bir kaç yerde «şehid oldu» (p. 10, 125), yahut «harçlıkçı (harşlıkçı?)» (p. 122) gibi kayıtların bulunması, bu hususta üzerinde durulmağa değer istisnâları teşkil

etmektedir. Bu sebeple, bu listelerin bâzılarının münhasıran yoklamada bulunanlara âit olması lâzımgeldiği intibâî da uyanmaktadır.

Gerçekten, 1016 (1608) seferine âit yoklama defterinde (ve bizim görebildiğimiz diğer bazı yoklama defterlerinde) 1014 yılı yoklaması için bahis konusu edilmiş olan «mevcut» işaretlerinin hiç bulunmayışına göre, yoklama defterlerinden bazılarının ihtiva ettikleri sipahi listelerinin (o sancakta mevcut timar kadrolarını işgal edenlerin hepsinin ve hatıta onların içinden yalnız sefere katılmaya memur edilmiş olanların bile değil) fakat sadece yoklamada hazır bulunanlardan teşekkül ettiğini farz ve kabul etmek lâzımgelmektedir. Bu takdirde, bahis konusu işaretlerin buldukları halleri de, defterde isimleri yazılı olanların sefere ilk safhasında iştirâk ile isimlerini listelere kayd ettirdikten sonra, savaşı tâkiben yapılmış olan ikinci bir yoklamada her-hangi bir sebeple hazır bulunmadıkları için defterde isimleri üzerine «mevcut» işaretinin konulmamış olduğu da iddia edilebilir.

İnceleme konumuz yoklama Defterinde, harbe giden timar sahiplerinin, dirliklerinin geliri ile mütenasip olarak beraberlerinde getirmek mecburiyetinde oldukları «Cebelü» lerin bulunmayış da üzerinde ayrıca durulmağa değer bir konu teşkil etmektedir.

**

Aynı problemler, nâşirin 13 üncü sahifedeki tabloda yaptığı gibi, 1914 (1606) tarihli yoklamada mevcut bulunmuş olduklarını tesbit etmiş olduğu sipahilerin sayısı ile Defter Emîni Ayn-i Ali'nin meşhur (Kavanin-i Âli Osman..) risâlesinde Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif sancaklarında mevcut timar kadroları hakkında verdiği rakamları mukayese ettiğimiz zaman da karşımıza çıkmaktadır :

Ayn-i Ali Risâlesi, 1014 yoklaması ile hemen-hemen aynı tarihlerde, 1017 (1608-1609) da yazılmıştır. Fakat, yaptığımız tetkiklere göre, Ayn-i Ali'nin Defter Emîni bulunduğu sıralarda müracaat ettiği resmî kayıtlardaki (Dîvan defterlerindeki) timar kadrolarının daha ziyade 970-990 tarihleri arasında tamamlanmış olan son büyük «Nüfus ve Vergi Tahrirleri» nin neticelerine göre ve bu devirler için tesbit edilmiş bulunması lâzım gelir. Bu tarihlerden 1017 senesine gelinceye kadar ise, mevcut timar kadrolarında büyük timarlar lehine, timar kadrolarının (kılıçların) adedinde bir azalma vukubulmuş olması ihtimal dahilindedir.

Böyle bir ihtimalin mevcut bulunmasına rağmen, Defter Emîni

Ayn-i Ali'nin vermiş olduğu rakamların kendi zamanında da fiilî durumu aynen aksettirdiğini kabul ettiğimiz takdirde dahi, 1014 yılına âit yoklama defterinde isimleri yazılı sipahilerle Ayn-i Ali listesindeki rakamlar arasında mevcut büyük farkı izah etmek mühim bir mesele teşkil etmektedir.

Gerçekden, yine V.P. Mutağçeva'nın yaptığı hesaplara göre (p. 13); 1014 yoklamasında (yalnız Rumeli eyâletinin 14 sancağın-dan) savaşa katıldıkları muhakkak olarak (4529'u sipahi ve 70 i zaîm olmak üzere) 4599 timar sahibi kayıtlı olduğu halde, Aynı Ali Ri-salesinde aynı sancaklar için verilen rakamlar (699 u zaîm ve 5 678'i sipahi olmak üzere) cem'an 6377 dir. Bu takdirde savaşa iştirâk etmeyenlerin adedi, yoklama defterinden birer-birer sayılarak yalnız Rumeli sancakları için tesbit edilmiş olduğu veçhile, 1132 değil, (6377 — 4596 =) 1781 olması lâzımgelir. Bu iki rakam arasında ise (1781 — 1132 =) 649 fark vardır ki bu farkı, Ayn-i Ali risalesindeki rakamları (1017 tarihinde fiilî olarak işgal edilen timar kadrosu mevcudu olmaktan ziyade) 30—40 sene evvelki defterlerde tesbit edilmiş olan zamanı geçmiş bir ideal kadro mevcudu telâkki etmek suretiyle, kısmen izah edebiliriz. Bu farkın bir kısmının da memleket muhafazası gibi bir hizmet ile resmen alıkonulduğu için yoklama listesinde ismi bulunmayan sipahilere âit olduğu farzedilebilir. Bu takdirde dahi, 1014 seferine memur oldukları halde iştirâk etmeyen veya iştirâk ettikleri halde savaş meydanlarından kaçmış farzedilen sipahilerin hakikî aded ve nisbetlerinin hesaplanmasındaki güçlük ortadan kalkmış olmamaktadır.

Görülüyor ki V.P. Mutağçeva tarafından neşredilmiş olan 1014 tarihli yoklama defteri, oldukça tutarlı ve iştirak etmeyenlerin hakikî nisbetini hesaplamaya müsait ayrıntıları bulunan mükemmel bir vesika olmasına rağmen, benzeri yoklama defterlerinin aydınlanması gereken bir çok meselelerinden temamiyle arıtılmış değildir. Bu müşkülleri halledebilmek ise, daha bir çok yoklama defterlerini bir arada karşılıklı bir şekilde tetkik ederek, tertip usullerine âit daha sarîh bilgiler elde etmemize ve onları diğer kaynakların verileri ile mukayeseli bir şekilde tetkik edebilmemize bağlıdır.

**

Osmanlı timarı hakkında vaktiyle yayınladığı bazı iddiâlı ve tandanslı yazılarıyla tanıdığımız V.P. Mutağçeva'yı bu faydalı neşir işinde daha ihtiyatlı ve başarılı bulmakta olduğumuzu söyleme-

liyiz. Neşrettiği vesikaların kıymetlendirilmesi bahsinde, timar sistemi üzerine ortaya sürdüğü mütalâaları her zaman tatminkâr hulumak ve tasvip etmek mümkün olmamakla beraber, acele ve peşin hükümlerden çekinilmiş olduğu memnuniyetle müşahade edilmektedir.

Elde mevcut bir-iki yoklama defterinden çıkarılması mümkün mahdûd bazı neticelerin neler olabileceği, bu neticelere hangi yollardan nasıl varılabileceği iyi seçilmiş ve ekseriya bu mevzuların dışına çıkılmamıştır. Bu bakımdan mukayeseli rakam tablolarının bir kısmı hakikaten lüzumlu idi ve faydalı olmuştur. I, III, V ve VI numaralı tablolarla 13—14 ve 16 ncı sahifelerdeki cedveller bu bakımdan kayda değer. Yalnız 16'ncı sahifedeki cedvelde «sancaklara göre» sütununun, «eyâletlere âit» olduğu bilinmekte ve Ayn-i Ali listesinin «cebelüleriyle beraber sipahi mevcudu» sütunundaki Anadolu, Diyarbakir, Trabzon eyâletlerine âit rakamlarda, bizim bildiklerimize nazaran, büyük farklılıkların mevcut bulunması dikkati çekmektedir.

Bu farklılıkların müracaat edilen kaynakların sistemli bir dan ileri gelmiş bulunması mümkündür. Fakat, bu cedvel münasebetiyle müellifin bir kanaatine ve bilhassa bu kanaate varmak için kullandığı muhakeme tarzına katılmamızın mümkün olmadığını da burada kaydetmek isteriz :

Bahis mevzuu cedvelin «cebelüleriyle beraber timarlı ordusunun mevcudu» sütununda Sofya'lı Ali Çavuş'a âit rakamlar cem edilecek olursa, diğer bazı Osmanlı müelliflerinde de rastlandığı veçhile, 200 000'e yaklaşık bir rakam elde edilmektedir. Halbuki V.P. Mutağçieva bu rakamı «mantık dışı» ve «inanılacak gibi olmayan» ve «kabulü büyük bir hata teşkil edecek» bir mübalâğa saymaktadır. Bu hususta «mantık yoluyla» bulduğu ve hararet ve ısrarla ileri sürdüğü delil ise, hiç de tutarlı gözükmemektedir.

Eyvelâ hatırlatmak lâzımgelir ki, 16 ncı sahifedeki cedveli bizzat kendisi hazırladığı için müellifin de bilmesi lâzımgelir ki bu rakam, «timar (kılıç) adedi» ne değil, timar sahiplerinin gelirleriyle mütenasip olarak seferlere beraberlerinde götürmek mecburiyetinde oldukları zırh—kuşanmış (cebelü) ve silâhlanmış maiyyet halkı ile beraber timarlı ordusunun asker mevcudunun tümüne âit olarak kullanılmaktadır. Halbuki 10—11 inci sahifelerde bu rakamı red için kullanılan muhakeme silsilesi içinde mesele daima «Kanunî

Sultan Süleyman zamanında 200 000 timar mevcut olabilir mi?» şeklinde vaz ve münakaşa edilmektedir. Risalesini 1064 (1654) de yazmış olan Ali Çavuş ise, İmparatorluğun 23 eyâletinde 56 089 timar bulunduğunu ve bu timar sahiplerinin cebelüleri ile beraber 200 000 kişilik bir askerî kuvveti temsil ettiğini söylemiştir. Ali Çavuş'ta bulunmayan Varat, Eğri, Kanije, Özi, Mora, Girit, Gürcistan eyâletlerini de bu yekûnlara ilâve etmiş olması lâzımgelen Evliya Çelebi de İmparatorluk dahilinde mevcut timarların sayısını 83 552 olarak vermiştir.

Kanaatimizce de bu rakamın imparatorluğun en fazla genişlemiş bulunduğu bir devirde, müvakkat bir zaman için dahi olsa, ulaşabildiği en yüksek timarlı oldusu mevcudu olarak zikredilmesi pekâla mümkündür. Yalnız Divan'a ait defterlerde bir defa mevcut kaydedilen bu kuvvetler zamanla değişmiş, hatta belki de hakikatta hiçbir zaman tam olarak bir arada el-altında bulunmamış ve bilhassa bu büyüklükte bir sipahi ordusunun tek bir maksat için seferber edilmesi hiçbir zaman düşünülmemiştir. Çok geniş bir imparatorluğun muhtelif cephelerde mâruz bulunduğu daimî tehlikeler, çeşitli bölgelerin imtiyazlı durumu veya memleket içi emniyet meseleleri, isyanlar, harp sahalarına nazaran mesafe uzaklığı ve belki de lüzumsuzluk.. bu ihtiyacın hissedilmesine mâni olmuştur. Bu sebeple timar tasarruf eden kişilerin adedi ile harplere iştirak eden timar sahiplerinin mevcudu arasında, muhtelif devirlerdeki seferberlik plânlarında ve orduların tereküp tarzlarında sipahilere ayrılmış olan yerin ehemmiyetine ve sipahilerin harbe iştirak arzularına göre büyük farklar bulunabilmektedir.

Diğer taraftan, bu rakamlardan bir kısmı için diğer birçok müelliflere de kaynaklık yapmış olan Ayn-i Ali listelerinin, bu zat Defter Emîni iken, Divan kayıtlarından çıkarıldığı da bilinmektedir. Rakamlarından büyük bir kısmının teferruâtına oldukça tutarlı bir şekilde verebilmiş olması da bu hususta ayrı bir garanti teşkil etmektedir. Bu listelerde müfredât rakamlarıyla yekûnlar arasında görülen bazı tutarsızlıkları da, daha ziyade tabı ve istinsah hataları ile timar kadrolarının adedinde zamanla vuku'a gelen veya eyaletlerin idari teşkilâtında yeni sancaklar ilâvesi, yahut çıkarılması suretiyle yapılan değişiklikleri, bu cedvellere gelişi-güzel aktarmak temayülünden ileri gelmiş telâkki etmek mümkündür. Kanaatimizce muhtelif müellifler tarafından birbirinden az çok farklı olarak nakledilmiş olan benzeri rakamların büyük bir ekseriyetinin,

ayrı ayrı olarak muayyen bir zamandaki durumu aksettiren kayıtlar telâkki edilmesi de mümkündür. Fakat bu muayyen devirlerin tarihini ve rakamların yaşını tâyin etmek güçtür ve çok defa bu eski kayıtları kullanmış olan müelliflerin zamanında onların bir realite olmak kıymetini çoktan kaybetmiş bulunması da mümkündür.

Bu kayıt ve şartlarla mütalâa edilmek suretiyle, 200 000 mevcutlu bir tımarlı ordusunun bir zamanlar sultanların emrinde bulunmuş olduğu rivayetinin yadırganmaması lâzım gelirken, müellifin (mantikî zaruretle) bu rakamı (inanılmaz) bir hayal olarak nitелеmek maksadıyla ortaya sürdüğü deliller ise bizim için büsbütün şaşırtıcı olmuştur :

Gerçekten «200 000 tımar sahibinden her birine ortalama on köylü ailesi tahsis etmek icab eder ve devletin diğer masrafları yanında ve onların dışında ayrı bir gelir kaynağı olarak sipahilere tahsis edilecek bu kadar büyük bir nüfusa imparatorluk hiçbir zaman sahip olmamıştır» şeklindeki bir muhakeme tarzının tutarlı olması için, evvelâ tımar sahiplerinin adedini, yukarıda belirttiğimiz gibi, 200 000 den (çünkü bunların içinde 144 000 bini «cebelu» idi) 56 bine indirmek, sonra her tımar sahibine her bölgede ayrı ayrı ortalama kaç çiftçi ailesi düşmesi lâzım geldiği.. gibi son derecede karışık ve müşkül bir hesabı yapmış olmak ve ayrıca (Kanunî Sultan Süleyman zamanında değil) Ali çavuşun rakamlarının aid olması lâzım gelen bir devirde Osmanlı İmparatorluğunun büyüklüğünü, nüfusunu ve umumiyetle memleket gelirinin padişah hasları, mahallî masraflar ve sipahi tımarları.. arasında nasıl taksim edildiğini bilmek lâzım geleceği aşıkârdır. «Osmanlı imparatorluğunda tımarlılar ordusunun Defter mevcudu meselesi» nin bu kadar çok meçhullü bir muâdele haline sokulmuş olması ise, başka yollardan çok daha kolay bir surette tahkiki mümkün olan bir dâvayı belki de hiçbir zaman halledilemeyecek bir muâmmâ haline getirmek olmuştur.

II

Eserin ikinci kısmı (p. 33-56; 194-251) neşre **Str. Dimitrov** tarafından hazırlanmış ve çok yerinde ve lüzumlu bazı tahlil ve izahlarla takdim edilmiş olan vesikalardan teşekkül etmektedir. Bu vesikalar tımar sisteminin dağılma devrine ait bazı merhalelerini ve bu dağılışın ortaya koyduğu problemleri aydınlatmak bakımından

ehemmiyetli bilgileri ihtivâ etmektedir. Fac-similé'ler maalesef birinci kısımdakiler kadar okuyucu tarafından doğrudan doğruya tetkike müsait bir açıklıkta olmamakla beraber, bu çeşit belgeler hakkında bir fikir vermeye müsait durumdadırlar.

12 Safer 1127 (1715. II. 20) seferine katılmayan veya kasten çağrılmamış olan sipahilerin ödemeğe mecbur edildikleri «bedeliyye» lerini toplamak için Erzurum eyâletinde yaptırılmış olan bir yoklama (p. 33-37), bu tarihlerde bölgedeki timarların durumunu ve hükümetin sipahiler hakkında tâkip ettiği politikanın ana-hatlarını göstermektedir :

Bahis konusu yoklamaya göre, bu bölgede mevcut timarlardan 1 517 si köyleri harap olduğundan sahipleri sipahiler tarafından terkedilmiş durumda idi. 602 timarın sipahileri de, cezası timarlarının ellerinden alınması olacağı bildirildiği halde, yoklamada bulunmamışlardı. Bu sebeple, senelik «defter yazıları» yekûnu nominal olarak yedi milyon akçeyi bulan 2 119 timar defterden çıkarılarak, ayrı bir mukata'a teşkil etmek üzere, devlet geliri haline sokuldu.

Bu suretle mahsulleri devlet bütçesine aktarılmış olan 2 119 timar, Ayn-i Ali listesinde bu bölge için verilmiş olan 5 279 timarın aded itibariyle % 40 mı teşkil ediyordu. Bu hal Erzurum bölgesinin bu devirde ne derecede harap olmuş ve timar gelirlerinin kıymet ve itibarını ne kadar kaybetmiş olduğunu göstermektedir.

Bu şekilde devlet tarafından el-konulmuş olan timarların % 76 sının azamî geliri 3 000 akçeyi geçmeyen küçük timarlar oluşu da, buhranın daha ziyade küçük timar sahipleri arasında mevcut bulunduğunu göstermekte idi. Aynı tasfiye hareketinin aynı şartlar altında memleketin diğer bâzı bölgelerinde aynı nisbetlerde tatbik edilmiş olması da mümkündür.

Devletin içinde bulunduğu büyük mâlî sıkıntılar zamanla artıkça ve bilhassa son devirlerde kendisini bir zarûret halinde kabul ettirmiş olan askerî islâhat teşebbüsleri ve harp masrafları yeni malî kaynaklara ihtiyaç hissettirdikçe timar gelirlerine devlet hazinesi menfaatine el-konulması temâyülü daha fazla arttı ve timar sisteminin tasfiyesi hareketi daha büyük bir şiddet ve genişlik kazandı.

Bu hareketin dikkate değer bir belgesi olarak yine aynı kitapda Str. Dimitrov tarafından neşr ve tahlil edilmiş olan ikinci ve mühim bir vesika (p. 38-56), 1219 (1804) tarihinden itibaren, 90 kadar sancakta devlet tarafından el-konulmuş olan 3 575 timara âit bulunmak-

tadır. Bu tımarlardan 2 047 si sahipleri yoklamalarda hazır bulunmadığı için zaptedilmişti. Ayrıca yüksek gelirli 903 tımarın gelirine de Levend Çiftliğinde tâlim görmekte olan Yeni Nizam askerlerinin masraflarını karşılamak için el-konulmuştu.

«Defter yazıları» ile **nominal** olarak Hazine menfaatine 22 milyon akçeden fazla bir geliri temsil eden bu zabt edilmiş tımarların verimli bir şekilde idaresi ise, bu sırada devlet için ayrı ve büyük bir mesele olmuştu. Çünkü, tımar sisteminden ayrılmış olan arazinin hâsilâtı, ideal şekliyle tımar sisteminin garantilerinden mahrum kalarak, bu defa mültezimlerin eline düşmüş oluyordu. Gerçekten, son defa el-konulmuş olan 3 575 timardan 2 491 in geliri iltizamla toplattırılmak üzere müzâyedeye çıkarılmış veya beş-altı yıllık gelirini peşin verenlere mâlikâne olarak satılmıştı. Geriye kalan 1 079 tımar ise, bazı eyâletlerin valileri tarafından İyrâd-ı Cedid Hazinesi adına emanetle idare ediyordu. Mültezimlerle idarenin, vurguncu Ermeni sarraflarının âlet ve vâsıtası durumunda bulunan Devlet ricâlinin veya mütegalibe eşrâf ve a'yâmın elinde, devlet hazinesi için büyük zararları dokunduğu ve halkın insafsızca soyularak memleketin harap olmasına sebep olduğu görülüyordu. Bu hale düşmemek için bir çare olarak düşünülmüş bulunan «mâlikâne» usulüyle devir edişler de kısa zamanda soysuzlaşarak, devlet gelirinin daha büyük ölçüde kaybını mücip olduğu gibi; kısa vâdeli iltizam usulünün türlü mahzurlarını ortadan kaldırmayı temin edebilecek hiç bir garanti de getirememiş bulunuyordu.

Gerçekten, memleketin içinde bulunduğu malî ve idarî buhranlar ve tâkatsızlık, alınacak her tedbiri büsbütün soysuzlaştırıyordu. Tetkik konumuz belgede iltizamla aldıkları tımarların yerleri, adedi ve kıymetleri tesbit edilmiş olan mültezimlerin şahsiyeti hakkında verilmiş bulunan bazı bilgiler, bu hususta mevcut tehlikelerin büyüklüğü hakkında bir fikir verecek mahiyettedir. Meselâ, Niğbolu ve Sillistre sancaklarındaki 73 tımarın mültezimliği işinin meşhur Rusçuk âyânı İsmail Beğ'in uhdesinde kalmış olması, bu gibi nüfuzlu kişilerin kendi bölgelerinin mahlûl tımarlarının gelirini iltizamla almaları işindeki arttırmalarda kendilerine hakikî bir rakip olabilecek kimselerle karşılaşmış olamayacakları ve iltizamları sâhasındaki faaliyetlerinde her türlü kontrolden âzâde bulduklarını ortaya koyacak bir delil sayılabilir. Dimitrov'un yaptığı hesaplara göre; bu müzâyedelerde, umumiyetle tımarların Defterlerde yazılı **nominal** gelirleriyle mültezimlere ihaleleri sırasında tesbit edilmiş olan

ratış bedelleri arasında hiç bir münâsebet kalmamış olması, bazı mültezimlerin, timarların Defter yazısı'nın her 22 veya 25 akçesi için bir guruş düşecek şekilde ihale'yi üzerlerine almış buldukları halde, diğer bazı timarların ihale bedellerinin ortalama her 400 akçelik Defter yazısı için bir guruş hesabıyla ödenmiş bulunması, iltizâm işlerinin geniş ölçüde mahallî âyân ve mütegalibenin nüfûz ve inhisarı altına girmiş olduğunu göstermektedir.

Ö. Barkan

Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni (Dün, bugün, yarın), İkinci Baskı, 1968 Ankara. Bilgi Yayınevi. S. 549.

Eser sahibi, Türkiye'nin iktisadî kalkınma problemini tarihî süresi içinde ve diğer Asya memleketleri ile birlikte ele almış ve Batı Avrupa milletlerinin 17 nci yüzyıldan itibaren kendisini hissettirmeye başlayan üstünlüğü karşısında bu memleketlerin iktisadî ve siyasî çöküşlerinin genel sebeplerini ve seyrini (sonuçları ile birlikte) belirtmeğe çalışmıştır.

Konunun bu şekilde geniş bir perspektif içinde vaz ve münakaşa edilmiş olması, Türkiye tarihinin bâzı önemli ve aktüel meselelerinin aydınlığa çıkarılmasında verimli olmuştur.

Gelişme devirlerinde «Osmanlı Toplum Düzeni»ni elde mevcut bilgiler nisbetinde oldukça tutarlı bir şekilde tammlayan müellif, belirli tarih şartları altında Batı Avrupa'da meydana gelmiş olan «Sanayi İhtilâli Türkiye'de de başlatılabilir mi idi?», «Japonya kalkındı, Türkiye niye kalkınamadı?» gibi meseleler üzerinde de isabetle ve olumlu bir şekilde durabilmiştir.

Kitabın «Sömürgeleşmeğe karşı milliyetçi tepkiler» bölümü (sf. 111-240) de aynı perspektif içinde günümüzün bu büyük konusuna tarihî bir derinlik ve canlılık kazandırmış, aynı maksatla vaktiyle yapılmış olan çabalara ait zengin «vak'a» ve «tecrübe» örnekleri vermiş ve bu çabaların başarılı olamamasının sebeplerini gün ışığına çıkarmıştır:

Yabancı sermaye ve sanayiın ezici tahakkümü ve sömürüsü altında meydana gelen iktisadî ve malî buhranlar, işsizlik ve devamlı fakirleşme, emperyalist Büyük Devletler arasındaki rekabetin sebep olduğu siyaset oyunları, harpler... bütün azgınlığı ile pervâsız bir şekilde geliştiği bir devirde emperyalizmin Türkiye'deki tatbi-

katma ait bulunan bu misaller, Hindistan'da Çin'de ve diğer müstemleke ve yarı-müstemleke memleketlerde tatbik edilen usullerin tipik örnekleri olarak, yalnız Türkiye tarihi için değil, belki bütün dünya tarihi için büyük bir önem taşımaktadırlar.

Emperyalizmin bu yıkıcı etkileri karşısında Türkiye'de idareci sınıf ve fikir adamları arasında az-çok şuurlu bir şekilde uyanmaya başlayan tepkiler, tetkik ettiğimiz eserin aynı bölümünde, «Nami Kemal vatanperverliği», İttihad ve Terakki Fırkası'nın iktisadî kalkınma ilkeleri ve bu hususta girişmiş olduğu teşebbüslerin prensipleri ve neticeleri bahislerinde alâka çekici bir şekilde ve canlı misaller üzerinde tetkik edilmiştir.

Eserin aynı «Sömürgeleşmeğe karşı milliyetçi tepkiler» bölümünün İstiklâl Mücadelesine ait bahisleri, Türk milletinin öncülük ettiği dünya çapında kudretli bir Millî Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist veçhesini bizim için daha belirli bir şekle sokmuş bulunmaktadır.

Meşrutiyet devrinde devamlı harpler, iç-karışıklıklar, ağır dış-borçlar ve Kapitülasyonlar rejimi altında girilen İktisadî Kurtuluş Mücadelesi, Lozan'dan sonra, tâkip edeceği iktisadî politikayı tâyin hususunda özgür, fakat son derecede yoksul düşmüş bir memlekette devletçi bir iktisat politikasının himayesinde yerli bir burjuva sınıfı, **kapitalist bir müteşebbis tüccar ve sanayici zümresi yaratmak teşebbüsü** halinde gelişti. Müellife göre, her iki devirde de vaktiyle yabancı sermaye ve ticaretin hizmetinde güçlenmiş, kökleri dışarda ve memleket halkının ızdıraplarına ve hayatî menfaatlere yabancı Rum, Ermeni veya Yahudi **komprador tüccar ve komisyoncular tasfiye** edilememiş, üstelik devletin himayesinde geliştirilmek istenilen yerli sanayi ve tüccar sınıfı mensupları da, büyük bir ekseriyet itibari ile, bahis konusu azınlıklara mensup meslektaş veya ortaklarının zihniyet ve metodlarını benimsiyerek, daha ziyade memleket ekonomisi için zararlı bir montaj sanayiciliği, **döviz tahditleri ve gümrük duvarları arkasında tatlı işler peşinde koşan, sömürücü bir tüccar veya komisyoncu hüviyeti'nden ileri bir varlık gösterememişlerdir.**

Kitabın «Devrimciliğin sonu: Tanzimat batıcılığına dönüş» başlığını taşıyan üçüncü kısmı, tek parti devrinde iktisadî kalkınma ve özgürlük yolunda sarfedilen gayretlerin ve beslenen ümitlerin boşa çıkması üzerine çok partili demokratik rejime dönüş ve De-

mokrat Parti programıyla, daha evvel C.H.P. devrinde soysuzlaştırılmış kısır bir devletçilik politikası yerine, ferdi teşebbüse ve yabancı sermayeye memleketin iş-sahalarını açık tutarak kalkınma yolu son bir ümit kapısı ve parlak bir fikir olarak tatbik sahasına konuldu. Müellife göre bu politika, Türkiyenin siyasî özgürlüğünü de kaybederek bir nevi Amerikan mandası altına girmesine, ağır şekilde borçlanmaya, gelecek için teminâtlı, sağlam bir planlı kalkınma yolunun terkedilmesine sebep oldu. Siyasî iktidar mensûblarının nüfuz ticaretinin döviz tahsisleri ve ihâle işlerinde meydan verdiği vurgunlar ve israflarla dolu olan, halkın geçim sıkıntılarını daha fazla arttıran ve gelecek için büyük tehlikeler yaratan bu tecrübe büyük bir fiyasko ile neticelendi ve 27 Mayıs İhtilâlinin patlamasına sebep oldu.

Fakat, yine müellife göre, bu ihtilâl de iktisadî ve içtimâî kalkınma bakımından doğru yolu bulamamıştır. İstiklâl savaşları sırasında topla tüfekle gelen düşmana karşı vatan müdâfaasında ve kendi varlıklarını muhafaza hususunda büyük bir kısmı devrimci kadro ile işbirliği yapmış, fakat zaferden sonra içtimâî bakımdan imtiyazlı bir zümre olarak mevcudiyetlerini muhafaza için toplum bünyesinde derin düzen değişikliklerine sebep olacak devrimleri engellemiş bulunan ve Demokrat Parti devrinde ayrıca güç kazanarak ve teşkilâtlanarak memleketin siyasî kuvvetlerini daha fazla kontrol altına alan büyük toprak sahibi beylerin, tefeci kasaba esnafının, montajcı sahte sanayi erbâbının ve yabancı sermaye komisyoncularının, sıkı döviz tahdidleri tatbik etmek zaruretinde olan bir memlekette, Devletten kopartılma yolu bulunan büyük tahsislerle serbest ticaret rejiminin bütün oyunlarını oynamak fırsatını bulanların teşkil ettiği koalisyonu karşısında iktisadî programın Demokrat Parti'den miras alan ve bu yanlış ve tehlikeli yolda yürümeğe azimli gözüken yeni bir partinin iktidara geçmesini hazırladı.

Müellife göre, bu tehlikeli yolda ısrarın nedenlerini Türk cemiyetinin bünyesindeki bir yapı hususiyetinde aramak lâzımdır. «Kalkınma, düzen değişikliği demektir» (sf. 417-440) faslında belirtildiği gibi, mevcut nizamın muhafazasında menfaati olanların ve onların hizmetinde teşkilâtlandırılmış olan tutucu kuvvetlerin tasfiyesi, köklü bir iktisadî kalkınma stratejisinin ana şartıdır. Bu şart yerine getirilmeden yapılacak her teşebbüs, çok güç şartlar altında ve âdetâ bir mucize kabilinden gerçekleştirilebilecek olan hakiki bir

kalkınma, yol boyunca halktan istiyeyeceği fedakârlıkların ağır yükü dolayısıyla da her an ârızaya uğratılarak hüsrânla neticelenebilir. Bu sebeple yola çıkmadan evvel hazırlığın tamam olması, halk kitlelerinin kararlı ve şuurlu işbirliğinin mutlak olarak kazanılması şarttır.

Böyle bir neticeyi elde etmek için müellifin tutarlı bulduğu yol, itiraf etmek lâzımgelir ki, kitapta gerekli bir kesinlik ve açıklıkla işlenmemiştir. Fakat, bu yolun bir sınıf diktatoryası veya bir seri ihtilâller ve hükümet darbeleri yolu olmayacağı kitabın son fasıllarından anlaşılmaktadır.

Kanaatımızca Avcıoğlu'nün kitabını köklü bir kalkınma modelinin teferruâtlı bir planı olarak mütalea etmemek lâzımgelir. Bu kitapta İktisadî Kurtuluş uğrunda en aşağı yüz yıldan beri memleketimizde yapılan tecrübelerin zengin bir dosyası hazırlanmış, bu tecrübelerin sistemli bir tahlili yapılmış, iktisat bakımından az-gelişmiş memleketlerin kalkınma çabalarının tarihi, emperyalizmin yeni şekillerinin arzettiği tehlikeler Türkiye'ye ait misaller üzerinde canlı bir tarzda göz önüne konmuştur. Oldukça uzun devirlere ait olarak vaktiyle denenmiş usullerin tatbik şekilleri ve elde edilmiş neticeleri yığın halinde ve okunması hayli güç bir baskı tekniği ile verilmiş olmasına rağmen, bu kitap, büyük bir zevk ve alâka ile okunmakta ve okuyucu üzerinde düşündürücü, (Türk halkının kaderi üzerinde tesirli güçlerin mahiyeti ve kalkınma probleminin enginliği hakkında) aksiyon haline dönüşmesi kolay şuurlanma ve iman kazanma etkileri yapmaktadır.

Kitabın ana fikirleri belki de yeni değildir. Muhtelif yönleriyle bu mesele Türkiye'de, çok defa kendisinin de katıldığı denemeler halinde, muhtelif dergilerde veya gazete makalelerinde ortaya atılmış bulunmaktadır. Az gelişmiş memleketlerin kalkınma problemleri, yapılan tecrübeler ve emperyalizmin yeni usulleri hakkında muhtelif lisanlarda büyük bir neşriyat ta mevcuttur. Avcıoğlu, bu fikir cereyanlarını yakın bir alâka ile izlemiş, yorulmak bilmez araştırma gücü ile Türkiye'ye ait olanlardan çok zengin ve renkli bir dosya tertiplemiş ve bütün bu malzemeye kendi imanlı nefesini vererek onları okuyucu için canlı bir hale sokmasını bilmiştir.

Kanaatımızca, herbiri az-çok uzun bir devre içinde tecrübe edilmiş ve bedeli bu memleket insanının yoksulluk ve sefaleti bahası ile ödenmiş olan çeşitli kalkınma modellerinin başarılı olmayışla-

rının en büyük sebebini, müstemleke ülkeler aydınının ve devlet adamlarının iktisadi meseleleri kavramak hususunda acz içinde olan fikir yapısı icabı, şimdiye kadar az-gelişmişlik illetinin hakiki sebebi, marazın seyri ve cemiyet bünyesinde meydana getirdiği düzen çarpıklıkları hakkında sarih bir fikre sahip olamayışı, hastalığa iyi bir teşhis konulamamış olması idi. Bu bakımdan bu gün burada okuyucularımıza takdim etmek istediğimiz eser, büyük bir ihtiyaca cevap verecek nitelikte, seviyeli, ilmî bir araştırma değerindedir. Bu kitabı okuyanlar, memleket meselelerine karşı daha bilinçli ve canlı bir ilgi ile eğilmeğe zihnen hazırlanmış olacak, ve zamanının şartlarına göre, bu kitapta bâzı prensiplerine bâzı yönlerden temas edilmiş olan hakiki bir kalkınma modelini vücade getirmek için hadiseleri izlemeğe devam edeceklerdir. Avcıoğlu'nun her türlü kalkınma için yegâne çıkar yol olarak düşündüğü şekliyle, siyasî iktidarı demokratik yollardan ele geçirmek strajedisi ise, milletçe katlanılacak büyük fedakârlıklar için, bugün maalesef esaslı devrimlerin düşmanı, tutucu kuvvetlerin hizmetinde bulunan büyük halk yığınlarının gönlünü ve işbirliğini kazanmak ile taakkuk edilebilecek bir gayedir ve ümit edilebilir ki, bugünkü dünya şartları içinde fikirlerin yayılma ve etkileme kudreti sayesinde imkânsız da olmayacaktır. Benzeri neşriyatın evvelâ Türkiye'de geniş bir aydınlar çevresinde hüküm sürmekte olan zihni atâleti veya fikir anarşisi halini yenerek bu mevzularda dinamik bir kitle şuurunun aydınlar muhitinde geniş halk tabakalarına geçirilmesi tasarısı, kanaatimizce, Avcıoğlu'nun kitabını hazırlarken zihnine hâkim olan çok yerinde bir ana fikir olmuştur.

Ö. Barkan